

MAROSÁN GYÖRGY

Az esélyek új korszaka(A szükségszerűség társadalmából a szabadság birodalmába)¹

A társadalmi újratermelés elért szintje az egyéni és a közösségi túlélés érdekében kulturálisan beprogramozza az embert: mit kell tennie fennmaradása érdekében. Az egyéni életutat elválaszthatatlanul összefonódva szabja meg két, eltérő típusú programozottsága: genetikai öröksége és a szociálisan „letöltött” életcélok és szerepek együttese. Az egyén persze saját érdekeit és vágyait követve tűzi ki rövidebb és hosszabb távú céljait, ám e célok alapvető keretét eleve megformálja anyagi és szellemi környezete.

Ez a kettős meghatározottság a történelem hajnalán az agrártársadalmakban szinte a hangyaboly áthághatatlan biológiai determináltságával határolta be az egyén lehetséges életútját. Sorsa, miként elődeié és utódaié, számtalan generációkra szigorúan behatárolt. „Szép öcsém, be nagy kár” – mondja Laczfi nádor egyik katonája Arany Toldijában, egyébként félreértve a helyzetet – „Hogy apád paraszt volt s te is az maradtál”.

Alan Turing brit matematikus a 20. század egyik legjelentősebb személyisége volt. A számítógépek elméletének egyik megalkotója a zseniális matematikusokban bővelkedő század tudósainak élvonalából is kiemelkedett. Nem túlzás azt állítani, hogy a második világháború egyik – konkrét értelemben is – meghatározó jelentőségű, bár sokak előtt ismeretlen hőse. Rejtjelrejtői munkája nyomán sikerült feltörni a németek rejtjelezett üzeneteit, és ezzel jelentős mértékben segítette a szövetségesek győzelmét. Angol katonák tízezreinek életét mentették meg azok az információk, melyeket a részvételével dolgozó kódfejtő csoport szerzett meg. Később, 1950-ben betörték a házába, és az ügy körülményeit tisztázó rendőrségi kihallgatáson véletlenül kiderült, hogy homoszexuális. Anglia ekkor a világ egyik legliberálisabb országa, a polgári demokrácia példája volt. A tudóst bíróság elé idézték, majd egy létező, de a régi korok szellemét idéző törvény alapján meghurcolták, elítélték, és hormonkezelésre kötelezték. A „kezelés” következtében Turing betegesen elhízott, egészsége megrendült, mély depresszióba süllyedt, és 1954-ben önkézével ve-

¹ A cikk a szerző – jelenleg publikálás előtt álló – új könyve, *Gének, mémek, és a társadalmi evolúció (Lehet-e evolúciósan stabil stratégiai a kommunizmus?)* 17. fejezetének átdolgozott változata.

tett véget életének.² Öngyilkosságba hajszolta az a társadalom, amelynek csodálnia kellett volna őt, és amelynek háláját joggal várhatta volna el. Nem vállalhatta tehetségétől független, ahhoz mértén lényegtelen, öröklött, vagy szocializációja által véletlenszerűen kialakuló különös, abban a korban kétségkívül nehezen elfogadható szexuális preferenciáját.

Alig néhány évtizeddel később a szexuális irányultság fokozatosan elveszítette társadalmi jelentőségét. Ma egy ilyen történet a világ túlnyomó részén inkább amiatt keltene megütközést, hogy a társadalom megpróbál beleavatkozni az egyének magánéletébe. A törvény ma már alapvetően az egyén oldalán áll. Ott pedig, ahol elfelejtkeztek az idők múlásáról, és érvényben maradtak a múltat idéző törvények, az egyén számon kéri közösségén a szabadság szellemét. Ez történt 1999 márciusában, Texasban. Egy évvel korábban a rendőrség szomszédjuk feljelentése alapján rátört két felnőtt férfira – John Lawrence-re és Tyron Garnerre –, akik Lawrence otthonában szeretkeztek. A két férfit a Texasban még érvényben levő, ún. sodómia-törvény alapján letartóztatták. Ám az elítéltek a magánélet alkotmányos jogára és az egyenlő elbánás jogára hivatkozva megtámadták a törvényt. Texas elutasította a keresetet, mire a két férfi az Amerikai Legfelső Bírósághoz folyamodott, az pedig, szokatlanul gyorsan, alig fél éven belül hatályon kívül helyezte az idejét múlt törvényt.

Életmodell-programok

A társadalmi újratermelés elért szintje az egyéni és a közösségi túlélés érdekében kulturálisan beprogramozza az embert: mit kell tennie fennmaradása érdekében. Az egyéni életutat elválaszthatatlanul összefonódva szabja meg két, eltérő típusú programozottsága: genetikai öröksége és a szociálisan „letöltött” életcélok és szerepek együttese. Az egyén persze saját érdekeit és vágyait követve tűzi ki rövidebb és hosszabb távú céljait, ám e célok alapvető keretét eleve megformálja anyagi és szellemi környezete. Ez a kettős meghatározottság a történelem hajnalán az agrártársadalmakban szinte a hangyaboly áthághatatlan biológiai determináltságával határolta be az egyén lehetséges életútját. Sorsa, miként elődeié és utódaié, számtalan generációkra szigorúan behatárolt. „Szép öcsém, be nagy kár” – mondja Laczfi nádor egyik katonája Arany Toldijában, egyébként félreértve a helyzetet – „Hogy apád paraszt volt s te is az maradtál”.

A polgári társadalomban azonban jelentősen bővült a mozgástér. Az életutat a korábbiaknál nagyobb mértékben az egyéni akarat és tehetség határozza meg. Már nem örökre változtathatatlan társadalmi kényszerek írják elő, hogy ki vagy és ki lehetsz. A sorsot egyre áttételesebb piaci, politikai és szocializációs kényszerek terelik. Bár az életút megválasztásának szabadságát még évszázadokig korlátozták a túlélés kényszerei és a hagyományok előírásai, a kapitalizmus fejlődése egyre többek számára tette lehetővé a korábban mereven kijelölt életutak „elhagyását”. Szabad-

² Simon Singh: A nagy Fermat sejtés. Park Kiadó. 1997, 167. oldal.

ságot keresve vándoroltak el – előbb csak a városokba, majd más országba, végül az újonnan felfedezett kontinensekre. Új szakmát, új foglalkozást, új vállalkozást, új életet kezdhettek. Az életút egyre inkább az egyéni teljesítményhez illeszkedett, mind inkább befolyásolhatták azt a személyes szándékok. Ám az egyéni kiemelkedés gyarapodó példái ellenére, a 20. század a többség számára – még a fejlődés élvonalában haladó társadalmakban is – úgy köszöntött be, hogy életük a születéstől egészen a halálig „programszerűen” haladt. Az adott életútnak legfeljebb változatai lehettek: ha a szülők parasztok voltak, a gyerek már lehetett munkás, ha az apa bányász, a fia lehetett lakatos, ha az anya háziasszony, a lánya tanítónő. Az útról, melynek irányait társadalmi konvenciók és a gazdasági fejlettség határozzák meg, az útról az átlagpolgár csak igen kis lépésekkel térhetett le.

A szükségszerűség birodalmából a szabadságéba

A szűkösség társadalmában a hagyományos szerepek visszautasítót katasztrofálják a közösségből. A Biblia üzenete – „orcád veritékével egyed a te kenyeredet” – az, hogy a munka: büntetés. La Fontaine története a hangyáról és a tücsökről pedig azt példázza: ha nem dolgozol éjt nappallá téve, elpusztulsz. Már a gyerekmesék is ezt sulykolták naponta a társadalom kicsiny és felnőtt tagjainak.³ Aki megkísérelte kivonni magát ennek hatálya alól, azt az éhen pusztulás réme ébresztette a szomorú valósággra. A szűkösségben a túlélés feltételei szabták meg a teendőket, előírva, ki, mikor, mit és hogyan tegyen. „Anyám készített minden ruhát” – írta Alice Walker amerikai író az 1900-as évekre visszatekintve –, „amit én és testvéreim hordtunk. Ő varrta a lepedőket és a törülközőket. Nyáron zöldséget és gyümölcsöt tett el, télen az ágyterítőket horgolta. A munkanap során apám mögött haladt, és segítette a munkáját a mezőn. Számára a munka a napfelkelte előtt kezdődött, és éjszaka ért véget. Nem volt életében egyetlen pillanat sem, amikor megpihenhetett volna. Nem volt olyan idő, amelyet szabad – mások által nem zavart – időnek tekinthetett.”⁴

A termelékenység folyamatos emelkedésével azonban a társadalmi és az egyéni gazdagság jelentősen nőtt, az élet újratermeléséhez szükséges munkaidő pedig fokozatosan csökkent. A 18. század „fejlett” országaiban a 19. század elejére az átlagos munkaidő a napi 13 órától 11 órára, közepére pedig 9 órára csökkent. A 20. század beköszöntével a munkaidő heti hat nap és napi 8 óra lett, az 1950-es években pedig hat munkanap napi 7 órájára esett, és mindenki a tendencia folytatódását várta. S valóban, a múlt század utolsó harmadában a heti munkaidő – elsősorban Nyugat-Európában – a korábbi 6 napról 5, majd egyes területeken 4 napra csökkent. Számottevő rétegek szabadideje évi több hónap, havi több hét, hetente 3 nap. Mintha kezdett volna valóra válni Keynesnek az 1929-

³ Lásd D. Riesman: A magányos tömeg. A Tool kismozdony meséje. Közgazd. és Jogi K., 1968

⁴ Idézi: R. Reich: The future of success. Vintage, 2002, 114. oldal.

es világválság legnehezebb napjaiban megfogalmazott jövendölése: 2030-ban Angliában az emberek átlag 15 órát dolgoznak majd egy héten.⁵

A valóság azonban ellentmondásosabban alakult. Bár a szükséges munkaidő folyamatosan csökkent, sok ember dolgozik egyre többet. Az USA-ban az 1970-es években megfordult a munkaidő mérséklődésének tendenciája. 2002-ben az amerikai „átlagmunkás” 199 órával többet dolgozott egy évben, mint 1973-ban.⁶ Jelentősen megszorodott azok száma, akik azt állították, hogy „szinte minden időmben dolgoznom kell”, és „rendszeresen késő estig bent vagyok a munkahelyemen”.⁷ A fejlett országok munkavállalóinak fele „szabadidő deficitől” szenved. Egyrészt nőtt a látszólag „szabadon választottan”, a valóságban társadalmi nyomásra ledolgozott munkaórák száma, másrészt egyre több időt igényel a magánélet, a család és a társadalmi kapcsolatok „menedzsmentje”. Egészen azonban a termelékenység növekedésével a gazdaság hagyományos problémája – „az élethez szükséges dolgok megtermelése” – veszt a súlyából. „A gazdaságnak az a kérdésselvetése” – írta M. Keynes egy másik elemzésében⁸ –, „hogyan miként biztosíthatja az alapvető emberi szükségletek kielégítését, ha a jövőbe tekintünk – kikerül az emberi faj állandó problémái közül.” A külső feltételek már nem programozzák kényszerszerűen az egyének és a közösségek életét.

Ezzel párhuzamosan elképzelhetetlen mértékben demokratizálódtak a „boldogság-javak” – az a tárgyi környezet, amelyben életünket leéljük. A demokratizálódás kifejezést ebben az összefüggésben nem véletlenül választottuk. A 19. és 20. század fordulójának neves feltalálói-vállalkozói – Singertől, a varrógép megalkotójától H. Fordon, a „népautó” kifejlesztőjén, vagy a telefon nagyhatalom AT&T vezetőjén, A. Vailen át, egészen a rádió és a tv „tábornokáig”, D. Sarnoff-ig – maguk is használták a demokratizálás fogalmát. Számukra – és az átlagpolgár számára is – a demokratizálás alapvetően azt jelentette, hogy a társadalom széles rétegei hozzájuthattak a korábban kizárólag az elit számára elérhető „luxus-javakhoz”.

Az új évezred küszöbéről visszapillantva megdöbbenő, hogy a logisztikus görbét követve milyen ütemben terjednek el az új termékek az egész társadalomban, jelezve, hogy a középosztályosodás egységesíti a fogyasztást és az életmódot is.⁹ Az „amerikai álm” kezdetben Nyugat-Európában és Japánban, majd Dél- és Kelet-Európában, Dél-Amerikában, végül Ázsia egyre több országában válik valósággá. A választás lehetősége először – természetesen módon – a fogyasztásban alakult ki. Az egyszerű tömegtermékek korszakát felváltotta a fogyasztói szegmensekre pozícionált termékek kora. A General Motors sikerre vitte a fogyasztói szegmensek számára gyártott, és évenként megújított formájú gépkocsikat. A termékvilág „színesedése” sokáig elfedte, hogy az emberek alapjában véve egyforma házakban laknak, egyforma autókban járnak, s hogy egyforma bútorok veszik őket körül. A mozikban ugyanazokat a filmeket

5 Idézi R. Reich. In: *The future of success*, Vintage 2002, 130. oldal.

6 U.S. News and World Report. 2003. nov. 10. 58. oldal.

7 Robert Reich: *The future of success*, Vintage, 2002, 118. oldal.

8 Neva R. Goodwin: *The consumer society*. Island Press. 1997, 344. oldal.

9 Marosán György: *A siker receptje*. Kossuth Kiadó 2003, 14. oldal.

vetítették, a tv egyforma műsorokat sugárzott. Mindenki egyforma szépségideált követett, és hasonló karrierre vágyott. Még az álmok is egyformák voltak. J. Naisbitt *Megatrendek* című bestsellere a következőképpen ecseteli az 1950-es évek Amerikájának választási lehetőségeit: „a fürdőkádak fehérek voltak, a telefonok feketék, a csekkok pedig zöldek... Az apa elment dolgozni, az anya pedig háztartást vezetett, és statisztikai átlagban 2,4 gyermeket nevelt”. Valódi döntés kevés volt, és ezek is akörül forogtak, hogyan illeszkedhetünk be egy vagylagos világba:

- „vagy megházasodtunk, vagy nem (és persze majdnem mindannyian igen),
- vagy kilenctől ötig dolgoztunk (vagy más szabályos, teljes munkaidőben), vagy nem dolgoztunk,
- Fordunk volt vagy Chevroletünk,
- csokoládét ettünk vagy vaníliát.”¹⁰

A 20. század utolsó évtizedeiben azután az áttekinthetlenségig megnőtt a termékváltozatok száma. A bevásárlóközpontban 95 féle chips, 61 féle napolaj, 230 féle levesfajta, 174 típusú zacskós tea, 110 féle tv, 19 különböző fajtájú női T-shirt, 8 színben, ingből 30 alaptípus és 500 változata, müzliből 250, izzólámpából 2500 típus vár arra, hogy kiválassza a fogyasztó. De hihetetlenül megnőtt a választható telefon-csomagok, az egészségügyi biztosítások, a egyetemi és főiskolai kurzusok, a tv-csatornák száma is.¹¹ Sokáig úgy tűnt, hogy a választási lehetőségek növekedése elégedettebbé teszi a fogyasztót. Ám a legújabb kísérletek meghökentő eredményekre vezettek: a túl nagy választék inkább elbátortalanítja a vásárlót.

Az életprogram-alternatívák

Az 1970-es évektől azonban az egyéni szabadságok „búvópatakjai” egyre több ponton törtek felszínre. Miközben a legtöbb elemző – nem indokolatlanul – az elképzelhetetlen borzalmak korának mutatja az elmúlt századot¹², egyre több területre és egyre kitapinthatóbban terjedt ki a választási szabadsága: lassan túlnőtt a tárgyakon és elérte az életprogramok és a közösségtípusok szintjét. A genetikusan és kulturálisan „előreprogramozott” egyén lehetőséget kapott életének „újraprogramozására”. Az életprogram – ami nemrég még a szülők, a család és a kisközösség szinte minden lépést előíró számítógépes utasítássor módján „töltődött le” – a múlt század utolsó évtizedeiben „menet közben” változtatható életmodell-változatokkal gazdagodott. Az életmodellt futtató programot „megszakíthatjuk”, pillanatnyi igényünknek megfelelő program-változatot „tölthetünk le”, és kedvünk szerint indíthatjuk újra a nekünk tetsző változatot. A fejlődés egyre szélesebb lehetőséget nyit, egyre több esélyt teremt mind többek számára, hogy maguk alkossák meg a jövőjüket. A

10 John Naisbitt: *Megatrendek*. OMIKK. 1985, 215. oldal.

11 Barry Schwartz: *The paradox of choice*. HarperCollins Publ. 2004, 1. fejezet.

12 Eric Hobsbawm: *A szélsőségek százada*. Gondolat, 2000.

szó szoros értelmében azok lehetnek, akik lenni akarnak. Nemcsak életük tárgyi feltételeit és szokásaikat választhatják meg – persze pénztárcájuktól függően –, de testük sokáig megváltoztathatatlan formáit és jellegzetességeit – akár a nemüket is – olyanná alakíthatják, amilyenné akarják.

Közben persze a „rejtett rábeszélők” hada sem tétlenkedik. A hirdetések egyre agresszívebbek és tovakodóbbak. „Belk és Pollay” – idézi könyvében Kocsis Tamás¹³ – „a múlt század első nyolcvan évében megjelent Egyesült Államok-beli újsághirdetéseket vizsgálta, és megállapította, hogy a luxussal és az élvezetekkel folytatott, materialista jellegű csábítás folyamatosan növekedett a vizsgált időszakokban.” Ez mutatja, hogy nem enyhül az emberekre ható társadalmi nyomás, amely arra buzdít: a korábbi évszázadokban belénk nevelt takarékossgot és mértékletességet váltsuk a gondtalan fogyasztás modelljére. A fogyasztás előbb csak lehetőség volt, aminek minden esélyét meg kellett ragadni. Később az élet velejárója és az átlagember természetes életmódjának része lett, majd társadalmi kötelességgé vált. Fogyasztanod kell, ha akarsz, ha nem, mert egyre bővülő fogyasztásodtól függ a társadalom jóléte. A többség hajlamos volt társadalomellenes tevékenységnek tekinteni¹⁴, ha valaki nem fogyaszt teljes intenzitással és lelkesedéssel.

Közben azonban lassan bővül azok tábora, akik önként és gyökeresen változtatni akarnak a fogyasztói életmódon. Ők azok, akik „kiszállnak” a hedonista mókuskerékből. Ez a lépés – első pillantásra – nem tűnik forradalmi tettnek. Sokan éppen önfeladásnak minősítenék. Érzékletesen írja le a két szemben álló nézetet S. Maugham angol író az Edward Bernard bukása című novellájában. Hősei tipikus alakok a múlt század első felének Amerikájából. Olyan fiatalok, akik az ipari társadalom paradigmáján keresztül szemlélik a világot, keresik a boldogulást és a boldogságot: a gazdagságot, a vagyont, a társadalmi pozíciót és persze a szerelmet. A novella fiatal főszereplőjének édesapja meghal, és ő – nem lévén vagyona – nem veheti el a szerelmét. Ezért elhatározza, hogy elmegy „szerencsét próbálni”. Megfogadja, hogy vagyont gyűjt, mert azt ő és menyasszonya is a siker és a boldogság nélkülözhetetlen tartozékának tekinti, szerelme pedig megígéri, hogy hűen vár rá, amíg vissza nem tér. Telnek-múlnak az évek, és Edwardról nem jön hír. Legjobb barátja – menyasszonyának titkos szerelme – utána megy Hawaiira, hogy megnézzze, mi történt vele. A találkozás a barát számára megrázó igazságra derít fényt: Edward „életcél váltott”. Nem akar visszatérni a rohanó, tülekedő, hivalkodó Amerikába. Nem csábítja a gazdagság, az elfogyasztható dolgok tömege, a sok-sok megvásárolható emberi viszony. Barátja nem titkolja csalódottságát. Úgy érzi, Edward siralmas módon elpazarolja tehetségét, fiatalságát és lehetőségeit. Legnagyobb meghökkenésére Edward még csak nem is védekezik, egyszerűen csak elmeséli, milyen lelkesedéssel tekint az életére, amit gazdagnak és jelentősnek érez. „Házat építek a korallszirten, és ott élek majd, gondozom fáimat, mindenfélét termeszték a kertemben és halászok. Elég dolgom lesz, hogy ne legyek

13 Idézi Kocsis Tamás: Gyökereink. Kairosz Kiaó 2002, 39. oldal.

14 D. Riesmann: A magányos tömeg, Vance Packard: Feltörekvés, reklám és szexualitás Amerikában. És érdekes módon ugyanez jelenik meg Huxley „Szép új világ”-ában is.

tétlen, és nem lesz annyi, hogy elhülyítsen. Ott lesznek könyveim, Éva, remélem, a gyermekek, és mindenekfelett a tenger és az ég végtelen változatossága, a hajnal üdesége, a napnyugta szépsége, az éjszaka gazdag fensége. Kertet teremtek ott, ahol még nemrégén vadon volt. Valami alkotok tehát. Az évek észrevétlenül múlnak, s ha megöregszem, remélem, boldog, egyszerű, békés életre nézhetek vissza.”¹⁵

Az író nem kíván igazságot tenni, és most, fél évszázaddal később sem kell ítélkeznünk. Ám az akkor kivételnek számító választás ma sokak előtt nyitva áll. Mindenki magának teszi fel a kérdést (ha felteszi egyáltalán), és mindenkinek magának kell azt megválaszolnia.

„Az 1990-es években, Angliában, a Humberside Egyetemre menet utam minden reggel egy baptista templom mellett vitt el. Szemem újra és újra megakadt a templom előtti táblára felírt, figyelmeztető jelmondaton: »Kemény munkával felküzdheted magad a létra legtetejére, ám meglehet, csak ott jössz rá, hogy a létrát rossz falhoz támasztották«. Az új évezredben ez az intés egy korábban nem létező veszélyre figyelmeztet. Arra, hogy – ellentétben szüleink nemzedékével – nem egyetlen lehetséges életprogram nyílik meg előttünk. Sokféleképpen élhetjük életünket, sokféle cél vezérelhet, sokszor válthatunk életprogramot. Megállhatunk a *boldogságfüggvény* valamelyik lépcsőjén, de eljuthatunk a legtetejére. Ám a lehetőség szélesülésével az egyén felelőssége is megnő. Nem mások döntenek el jövődet: magad alkotod, magadnak.”

Napjainkban a nyugdíjba kerülő, idősebb nemzedékeknek egyre több tagja ébred rá, – többnyire túl későn – az intés értelmére. Előbb-utóbb fontosságukat veszítik a fiatalabb korban oly meghatározó, eszköz jellegű célok – a vagyon, a luxuslakás, a kocsi –, és elhalványul az elismerés, a hatalom és a tekintély jelentősége is. Egész nemzedék találja szemben magát a problémával: éppen azt mulasztották el, ami az életben a legfontosabb, azzal és azokkal töltseik idejüket, amit, és akiket a legjobban szeretnek. Mondhatjuk persze, hogy ez mindig így volt, és így is lesz. Ez azonban csak részben igaz. Ma az életmodellek különbségeinek oka nem pusztán az életszakaszok, hanem a valóságos alternatívák különbözősége. A helyzetet az teszi érdekessé, hogy a most induló nemzedékek választhatnak. Ebben az értelemben használja J. Naisbitt a már említett *Megatrendek* című könyvében¹⁶ a kifejezést, hogy a korábbi korok „vagy-vagy” társadalma átalakul „akár-akár” társadalommá. Az egyetlen, „számunkra rendelt” jövő helyett sokféle, pillanatnyi igényeinktől, vágyainktól függő jövő: lehetőségek egész sora áll előttünk. Az alternatívák egy része nem lép túl a „bőség társadalmában” kínált lehetőségeken. Egyre többen választják a „lassítás” alternatíváját: még fiatalon, miután sok pénzt kerestek, világ körüli útra indulnak¹⁷. A cél: legalább önmagukat. Ám alapjában véve ez is az élményfogyasztás egy formája. Ha visszajönnek, többnyire ott folytatják, ahol abbahagyták. Kiszállni a

15 S. W. Maugham, idézett mű, 111. oldal.

16 John Naisbitt: *Megatrendek*. OMIKK. 1985.

17 *Felvilágosító*, 2003. július 31. aug. 5. Felértékelődő szabadidő.

mókuserékből, egy kicsit élvezni, amit megszereztünk – okos életmodell, de nem forradalmi. Pedig választható a „forradalmi” út is.

A 20. század végén a fejlett országokban élők egyre nagy része előtt nyílik meg az életmodell megválasztásának szabadsága. Kérdés: van-e egyáltalán olyan ember, akit lelkesítene egy ilyen lehetőség? „Ne álld el előlem a Napot” – válaszolta Diogenész Nagy Sándornak, aki az anekdota szerint megkérdezte a filozófust: mit kér tőle, mint a világ legnagyobb hatalmú emberétől. A meghökkent hadvezér a válaszra csak ennyit mondott: „Ha nem volnék Nagy Sándor, akkor Diogenész szeretnék lenni.” A világhódító ezzel tulajdonképpen elismerte a válasz bölcsességét. Elfogadta, hogy a filozófus jogosan választja a felajánlható vagyont, kincs, dicsőség – vagy éppen hatalom – helyett a szemlélődést, a kívülállóságot. Ez a döntés azonban még évezredekig ritka kivétel maradt. Csodálatot kiváltó tett, megmosolyogtató kuriozitás, viszolyogtató extrémítás, esetleg „savanyú a szőlő” típusú lemondás – attól függően, milyen szemszögből közelítjük. Több mint 2000 évvel később egy amerikai újságíró arról faggatta M. Duchampot, az Amerikában élő, a 20. század modern művészetét megújító francia festőt, hogy miért nem követte azt az utat, amit oly sokan Amerikában, és miért nem „csinált” vagyont hírnevéből és tehetségéből. Miért „vesztegette” életének utolsó évtizedeit szinte kizárólag a sakkjátéokra? M. Duchamp meghökkentő válasza ez volt: „Az én igazi tőkém a szabadidőm.” Választása egy külön művész egyedi hóbortjának tűnhetett, mígnem a 20. század végén egyre többeket átfogó mozgalommá szerveződött az egyéni és közösségi életmodell-keresés.

Az önkéntes egyszerűség mozgalma

1977-ben jelent meg két amerikai szerző – Duane Elgin és Arnold Michael Voluntary Simplicity című cikke, a Co-evolution Quarterly című szaklapban. Bár írásuk nem állt előzmények nélkül, fordulópontot jelentett egy különös amerikai mozgalom életében. A cikk összefoglalva az amerikai lakosság többsége életmódjának, ezen belül az anyagi fogyasztás szinte kizárólagos preferenciájának tapasztalatait, egy meghökkentő alternatívát vetett fel: az önkéntes egyszerűségét. Az önkéntes egyszerűség a társadalom nagy részét fogva tartó fogyasztási kultúrára adott, ellenkultúra jellegű válasz volt. Három, részben eltérő jellegű irányzatot foglal magában: (1) a „lassítókat”, akik egyszerűen csak élvezni szeretnék az életet, ha már megdolgoztak érte, (2) az „egyszerűsítőket”, akik, feladva magas fizetésű státusukat, több szabadidőre cserélik fogyasztásukat, (3) az „új puritánokat”, akik radikálisan visszafogják fogyasztásukat.¹⁸ A kényszerű, bár látszólag szabadon választott pazarlással szemben az arról való lemondást hirdette – önkéntes alapon. Egyik képviselője, Ram Dass, amikor „1968-ban visszatért első indiai útjáról az Egyesült Államokba, egy erdei kunyhóba költözött, az apja háza mögé, s nem volt

¹⁸ Amitai Etzioni: Voluntary Simplicity. In: Daniel Miller. Consumption. Routledge. 2000, 358. oldal.

hajlandó igénybe venni semmilyen kényelmi szolgáltatást (elektromosság, melegvíz, televízió, rendszeres meleg étel stb.)”¹⁹.

A mozgalom „ideológusainak” és legismertebb személyiségeinek ilyenfajta túlzó viselkedése hozzájárult ahhoz, hogy az önkéntes egyszerűség fogalmához téves képzeteket is kapcsoljanak. Az idézett viselkedésből nem volt nehéz kiolvasni valamiféle általános elvágyódást az ipari társadalmakból. Sokan – nem alap nélkül – kritizálták a mozgalmat, mondván, hogy az a természetbe való visszavonulást hirdeti. Ez azonban csupán a régi korok remetéire volt jellemző, és a modern embert könnyen elriaszthatja. A mozgalom szószólói ezért is ragadnak meg minden alkalmat arra, hogy hangsúlyozzák: az egyszerű életmód nem valamiféle kényszerűen vállalt szegénység. Amit hirdetnek: „kevesebb munka, kevesebb rohanás, kevesebb adóság – és több idő a családra, a barátokra, a közösségre és a természetre”²⁰. Az önkéntes egyszerűség mozgalma nem követel aszkézist, és nem hirdet technikaellenességet. Nem növekedésellenes – a szó elmarasztaló értelmében –, inkább a fenntartható növekedés álláspontjához áll közel. Bár mindig hangsúlyozza, hogy harmonikus kapcsolatot kell teremteni a természettel, és preferálja az ilyen életmódot, nem tekinti kötelező példának a vidéki, paraszti életformát. Viszont nagyon tudatosan irányítja a figyelmet az önkéntes egyszerűség megvalósításának sokféle módszerére²¹. Aki egyszerű életet él:

- Vásárlás helyett maga készíti az ajándékokat.
- Edzéként, kikapcsolódásként kerékpározik, és így is szállít.
- Újrahasznosítja az otthoni újságpapírt.
- Felhasználja vagy szelektív hulladékgyűjtőbe viszi az üvegpalackokat és befőttesüvegeket.
- Újrahasznosítja az otthoni fémdobozokat.
- A családi autóban családtag vagy barát cseréli az olajat.
- Ismereteket (pl. ácsmunka, autó- és vízvezetékszerelés) sajátít el a nagyobb önállóság érdekében.
- Tudatosan húsmentes főételt fogyaszt.
- Használt ruhát vásárol.
- Jelentősebb értékben (15 USD felett) vásárol bútort vagy ruhát a kirakodóvásárokon.
- Bútort vagy ruhát készít a család számára.
- Javakat és szolgáltatásokat nyújt pénzmozgás nélküli ügyletekben (árucsere).
- Komposztot termel házilag.
- Ökológiai beállítottságú szervezeteket támogat.
- Nyáron maga termeszti a zöldséget a családnak.
- Biciklin jár munkába.
- A két mérföldnél közelebbi intéznivalókat biciklivel végzi.

19 Kocsis Tamás: Gyökereink. Kairosz Kiadó. 2002, 71. oldal

20 Cecil Andrew: The circle of simplicity: return of the good life. New York Harper Collins. 1997, borítója.

21 Leonard–Barton. 250–251. oldal, idézi: Kocsis Tamás: Gyökereink. Kairosz Kiadó 2002, 74. oldal.

Az önkéntes egyszerűség mozgalma²² az 1970-es években bontakozott ki az USA-ban. Alulról építkezik, hálózat-szerűen szerveződik és a résztvevők saját elképzelésüket követik – a mozgalom ennyiben a társadalmi evolúció tipikus megnyilvánulása. Még a nyolcvanas években sem alakultak ki az önkéntes egyszerűség általános szabályai, a kilencvenes évekre azonban egyre több könyv jelent meg, részletesen leírva az életmód javasolt elemeit.²³ A javaslatok háttere annak igénye, hogy tudatosan kérdezzünk rá életmódunkra. Tedd fel magadnak a kérdést – ösztönöznek –, hogy az, ahogyan élsz, összhangban van-e azzal, amit igazán szeretnél? Mennyi pénzre van valóban szükséged? Mennyire fontos számodra a szervezeti hatalom és a társadalmi tekintély, amiért „feláldozod” a családi nyugalmat? Kell-e valóban a nagyobb ház, a több autó, a drágább ruha, a gazdagságot tükröző bútorok és festmények, amelyek megszerzése elviszi minden szabadidődet? Terhedre vagy örömdre szolgál-e a sok elfoglaltság, kötelezettség? Boldogabbá tesz-e az előkelő éttermek drága és nagy traktája, amire végül is rámegegy az egészséged? Az önkéntes egyszerűség javaslata csupán arra figyelmeztet: keresd a lényedhez jobban illeszkedő egyensúlyt aközött, amire vágysz, és aközött, ami valójában boldoggá tesz.

A „kommunitarianizmus” mozgalma²⁴

Am e kényes egyensúly megtalálása nemcsak az egyén hajlamaitól függ, hanem attól a közösségtől is, amelyben él. A 20. század utolsó harmadában – éppen az egyéni szabadság kiteljesedésével – vált szembevetővé, hogy a közösség, amelybe akarattunktól függetlenül beleszületünk, elviselhetetlen béklyójává is válhat életünknek. A történelem során korábban nemcsak az „életprogramot”, a közösséget is készen kapta az emberek túlnyomó többsége. Ez éppen úgy megváltoztathatatlan adottság volt számukra. A társadalom gazdagodásával azonban a közösség is választható életfeltétellé vált.²⁵ Ez a tendencia az amerikai társadalomban rajzolódik ki a legvilágosabban. Egyrészt itt volt a legvilágosabban kitapintható a társadalom atomizálódása, és a régi közösségek megtartó szerepének gyengülése. A szociológusok rámutatnak, hogy az amerikai társadalomban a közösségi kapcsolatok szerepe és szorossága fokozatosan csökkent.²⁶ A társadalmi tőke véstesen fogyatkozni kezd, és nőnek a társadalmi beilleszkedéssel összefüggő zavarok.²⁷ Másrészt – az amerikai hagyományokból következően – itt indultak fejlődésnek a változatos formájú és tudatosan tervezett közösségek. Az alulról építkező közösségek

22 Thomas Princen stb.: *Confronting Consumption*. MTI Press. 2002.

23 R. Reich: *The future of success*. Vintage. 2002, 229. oldal.

24 Amitai Entzióni: *The Spirit of Community*. Simon and Schuster. 1993, és A. Entzióni: *The New Golden Rule*. Basic Books. 1996.

25 Robert B. Reich: *The Future of Success*. Vintage. 2002, 195. oldal.

26 Putnam, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, 2000.

27 Fukuyama: *A nagy szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, 2000

érezhető megújulásának tendenciát nevezte Amitai Etzioni – a mozgalom atyja – kommunitarizmusnak.²⁸

Az elmúlt 20 év markáns tendenciája, hogy egyre változatosabb formákban, sokféle indítékból, és igen eltérő funkciójú közösségek jönnek létre az állampolgárok egyéni választása alapján.²⁹ Meghökkenően sokféle – egymástól szándékaikat, értékeiket és kultúrájukat tekintve számottevően eltérő – közösség jön létre folyamatosan. A témakör egyik legnevesebb szakértője öt közösségtípust különböztet meg: az egyéni autonómiát háttérbe szorító, nagy elkötelezettségre építő (1), az egyházakhoz kötődő (2), a tudatosan tervezett (3), az etnikai alapon szerveződő (4) és végül a területileg nem lokalizálható, virtuális (5) közösségeket.³⁰ Különösen érdekes a tudatosan tervezett közösségek felvirágzása az elmúlt évtizedekben. Ezek a közösségek – összevetve a vallási vagy etnikai alapon szerveződőkkel – nem követelnek személyes elkötelezettséget, és nem hangsúlyozzák az utópikus értékeket. Ennek ellenére – miközben gazdaságilag is hatékony befektetési stratégiát nyújtanak – mégis képesek a környező társadalomhoz viszonyítva magas szintű közösségi viszonyokat teremteni.

A 21. század első éveire a közösségtípusok szinte áttekinthetetlen változatossága és az azt szervező mozgalom virágzása válik feltűnővé. A mozgalom – az amerikai hagyományokból fakadóan – alapvetően pragmatista és alulról építkező. Résztvevői nem valamilyen elméleti modell megvalósítására törekszenek, hanem a gyakorlatban is működőképes megoldások alkalmazását tűzik ki célul. Az egyik legfontosabb mozgatóerő éppen a közösségiség hiányának érzése. Ez a hiány ösztönzi az egyéneket, hogy megkeressék a hasonlóképpen gondolkodókat, majd közösen megteremtsenek egy, a sokféle igényeiket szolgáló képes közösséget, amely csak az általuk elfogadható mértékig korlátozza egyéniségüket. A másik, az előbbivel gyakran szemben álló mozgatóerő egyszerűen a gazdasági mércével mért előnyök – magasabb megtérülést jelentő ingatlan befektetés, jobb iskola, magasabb biztonság, rendezettebb környezet – keresése.

A közösségek spektrumának egyik szélső pontját a folyamatosan keletkező és megszűnő kommunák alkotják. Ezek többsége alapvetően vallási indíttatású, és gyakran nehezen teljesíthető elkötelezettséget igényel a csatlakozóktól. A tapasztalatok azt igazolják, hogy a vallás komoly közösséget integráló erőt jelent, és alapvetően járul hozzá a közösségek fennmaradásához. A vita ma arról folyik, hogy vajon a hit nélkülözhetetlen-e a kommunák létrejöttéhez és fennmaradásához. A tapasztalatok arra utalnak, hogy a fejlődés jelenlegi szintjén a valláshoz kapcsolódó ideológiai, rituális és morális eszközök, ha nem is kizárólagos, de nehezen pótolható közösségfenntartó szabályozó erőt képeznek. A kutatók 1974 és 1999 között 120 falusi és városi kommunát azonosítottak. Ezek

28 A. Etzioni: *The Spirit of Community*. Simon and Schuster. 1993, és A. Etzioni: *The New Golden Rule*. Basic Books. 1996.

29 *Autonomy and Order*. (A Communitarian Anthology) Edited by Edward W. Lehman. Rowman and Littlefield Publishers 2003.

30 Uo. Benjamin D. Zablocki: *What can the study of Communities Teach us about Community?* 79. oldal.

nagy része két-három évet élt csak meg. Egy negyed század elteltével már csak tíz működött közülük, és ezek mindegyike vallási jellegű volt, vagy karizmatikus vezető irányítása alatt állt.³¹

A közösségek másik jelentős, és legdinamikusabban fejlődő csoportját az ún. tervezett (planned) vagy zárt (gated) közösségek alkotják. Megítélésük ellentmondásos, mondván, hogy ezek többnyire olyan üzleti vállalkozások, amelyek gazdagságukat, exkluzivitásukat védendő igyekeznek falakkal elválasztani magukat a környező társadalomtól. Ezek, az eredetileg gazdagok által választott lehetőségek folyamatosan hozzáférhetőkké váltak a középosztály számára is. Az eredmény: az elmúlt évtizedben meghökkentő – 1000 közösség/év – gyorsasággal terjednek. Az ezredfordulón mintegy 3 millió ilyen lakóegység létezett az USA-ban. Ebbe a csoportba tartozik egy kevésbé lendületesen fejlődő közösség-típus, az együttélési (cohousing) mozgalom. Ezt többnyire olyan egyének és párok választják, akik a gyermeknevelés és az élethez szükséges támogatást igyekeznek az együtt élők kölcsönös segítségére – vagyis nem piaci alapú szolgáltatásaira – támaszkodva biztosítani. Gyakran a komunitarianizmus mozgalomába tartozónak tekintik az internetre és a globális kommunikáció eszközeire alapozódó ún. virtuális közösségeket is. Ezek azonban inkább katalizátor-tényezőknek tekinthetők, melyek összekötik a térben távoli, de gondolkodásmódban, értékekben és szokásokban közeli embereket. Ez elősegítheti találkozásukat, és esetleges együttélésüket. Ám a tapasztalatok szerint nem pótolják a face-to-face kapcsolatot. Az evolúció logikájában ezek az életmodell- és közösségi alternatívák nem egymást kizáró változatok. Egymás mellett léteznek és egyaránt választhatóak – a mögöttük rejlő életfelfogás és társadalomszervezési modell azonban alapvetően eltérő.

A nagy átalakulás

A 20. század kezdete nem kérdőjelezte meg az elmúlt 500 év meghatározó vezérelveit: „a fogyasztás a legfőbb jó”, és a „minél több, annál jobb”. Az igények kielégítetlensége, a növekedési minta és a fogyasztási lehetőségek bővülése a korábbi nyomvonalon tartotta az embereket. A fejlődés azonban – mint elemeztük – fokozatosan új mérlegelési szempontokat hívott életre. Az alábbi táblázatban röviden áttekintjük a 21. század alternatíváinak jellemzőit:

31 Autonomy and Order. Edited by Edward W. Lehman. Rowman and Littlefield Publ. 2001. Benjamin D. Zablocki, 80. oldal.

A múlt vezérlő elvei

Hatékonyág
Közgazdasági optimalitás
Vetélkedésközpontú aktivitás
Növekedés
Anyagi gazdagság
Luxus-fogyasztás

A jövő alternatív vezérlő elvei

A kockázat minimalizálása
Gazdasági szuboptimalitás
Együttműködés-központú aktivitás
Fenntarthatóság
Életminőség
„Flow-orientáció”

A *hatékonyág* – minél kisebb ráfordítással minél nagyobb eredményt elérni – vezette és vezeti a mai napig nemcsak a gazdasági vállalkozásokat, de az egyének, a családok és a közösségek döntéseit is. Azok a közösségek fejlődtek gyorsabban, amelyek hatékonyabban hasznosították erőforrásaikat. A hatékonysági versenyben elől végző szervezetek és közösségek evolúciósan is sikeresebbek voltak. Sokáig úgy tűnt, a hatékonyság-központúság tendenciája korlátozás nélkül érvényesül a jövőben is. Az ezredforduló felé közeledve azonban egyre több területen vált világossá, hogy a nagyobb hatékonyság gyakran magasabb kockázattal jár. A jobb pénzügyi megtérülést ígérő befektetések kockázata nagyobb, a nagyobb hatékonyságot megcélzó, sokszor nagyobb méretű termelőegység bizonytalanabb és labilisabb. Egy 1000 MW-os atomerőmű működése hatékonyabb, mint több kisebb szénenerőműé. Emiatt az ebben előállított áram olcsóbb. Ám sok példa igazolja, hogy milyen – nem szükségképpen nukleáris – kockázattal jár egy egyébként valóban hatékonyan termelő egység kimaradása. Egyre gyakrabban válik világossá, hogy célszerű mérlegelni a kevésbé hatékony, de a kockázatokat jobban tűró technológiák alkalmazását.

Az *optimalitás* igénye: a gazdaság összetett értékrendszerét leginkább kielégítő változat keresése. Optimális az a folyamat vagy rendszer, amely a sokféle ráfordítás arányában a legmegfelelőbb eredményeket hozza. Hosszú idők tapasztalatai tették világossá: az optimális eredményhez többnyire növekvő méretek, az erőforrások különleges összetétele, és bonyolult belső struktúra szükséges. Ha ezt nem biztosítjuk, az adott rendszer nem működhet optimálisan. Az elmúlt évtized azonban azt mutatta, hogy az egyedül az optimalitásra törekvő szemléletnek kedvezőtlen mellékhatásai vannak. Egyes területeken felértékelődött a szuboptimalitás, és bizonyos körülmények között még az üzleti szervezetekben is³² versenyképes megoldást nyújtott.

A szűken értelmezett gazdasági optimalizálás erőltetésének hátrányait tükrözi a 20. század városfejlődésének tendenciája. 1900-ben az emberiség négyötöde, 1950-ben még mindig a kétharmada élt vidéken, falvakban. 2000-ben már az emberiség többsége városokban él, de a fejlődő világ „megavárosaiiban” a lakosság 80 százaléka slumokban tengődik.³³ A városi életmód látszólag több lehetőséget, szélesebb mozgási teret nyit az emberek előtt, és a ráfordítások optimális felhasználásával kecsegtet. A nagy méretek elvileg az erőforrások – logisztikai, ellátási, szolgáltatási

32 Th. L. Wheelen–J. D. Hunger: Strategic management and business policies. Addison Wesley 1995, 299. oldal.

33 Guardian Weekly. 2003. okt. 9. 7. oldal.

rendszerek – jobb kihasználását ígérik. A nagyobb iskola és kórház, a kiterjedt közlekedési hálózat, a közösen szervezett szemét- és áruszállítás, vagy akár a bűnüldözés összességében gazdaságosabbnak tűnik. A valóságban azonban az élet feltételei sok esetben kedvezőtlenebbek, mint a kisebb közösségekben. Kevesebb a munkaalkalom, nagyobb a járványok és a bűnözés veszélye, rendezetlenebbek és áttekinthetlenebbek a viszonyok, szennyezettebb a környezet. A nagy méret és a „túlszabványosítás” rugalmatlanná tesz, és akadályozza a minőségi szolgáltatást, az egyénre szabott működés érvényesülését. Így a falu szuboptimalitása valójában komoly előnyököt hordozhat, a város többnyire ki nem használható optimalitásával szemben. Sok egyéb példa is igazolja, hogy az optimálisnál kisebb méretek, a kevésbé szabványosított belső struktúra az óriásira nőtt – puffadt, hízott – versenytársakénál gyorsabb válaszokat, rugalmasabb és innovatívabb viselkedést tesz lehetővé.

Az elmúlt 500 év gazdasági és társadalmi fejlődése a *versengő társadalmak*, a versengő szervezetek és a versengő személyiségek sikereit hozta. A piac eleve beépítette az emberek és közösségek értékrendjébe, hogy törekedjenek tökéletesen megfelelni a verseny követelményeinek. Aki lemarad, az kimarad – hirdeti körülöttünk minden. A verseny azonban érthető módon szembe is állította a nemzeteket, a szervezeteket és az egyéneket. A versenyben nem a részvétel a fontos. A vetélkedés inkább élethalálharc. Emlékezzünk csak *A lovakat lelövik, ugye?* című film táncversenyének megrázó képsoraira! A véletlenszerűen összekevert párok a végkimerülésig versengenek az elsőségért. Érezzük, hogy aki itt lemarad, a túlélés esélyét veszíti el. Mindez igazolja a mindent feláldozó versengést, és érthetővé teszi a vesztesek lemondó reakcióját. Az egyik főszereplő, akit Jane Fonda játszik, belefárad a küzdelembe, nem is hadakozik sorsa ellen, beletörődik abba. Már arra sincs ereje, hogy megölje magát. Társát kéri, hogy lője le – hiszen a megsántult lovakat is lelövik. A tárgyokban és igényekben hihetetlenül gazdag világot teremtető gazdasági vetélkedés elszegényíti, sőt kifejezetten rombolhatja is az emberi kapcsolatokat.

Az elmúlt évszázadokban vitathatatlanul a *növekedés* volt az emberiség problémáinak ésszerű megoldása. A növekedés ösztönzése és feltételeinek megteremtése jobban hozzájárult a fejlődéshez, mint az elosztás igazságosabb rendszerének megteremtésére irányuló próbálkozások sora. A gazdasági növekedést azután előbb szerves fejlődéssé finomították, majd az 1980-as évtizedben előtérbe került a fenntarthatóság koncepciója. Az „erős” fenntarthatóság fogalmának térnyerése arra utalt, hogy a társadalom növekedés-szemlélete lassan megváltozott. A növekedést mint az emberi problémák megoldásának fontos eszközét persze továbbra is ösztönzik. Ám immár nem végcél, és már nem is kizárólagos eszköz. A fenntarthatóság a globális rendszerben egyre inkább „felülírja” a növekedést. Csupán az olyan növekedés valószínű meg, amely nem zavarja meg a globális rendszer érzékeny egyensúlyát – amin belül egyaránt figyelniünk kell a pénzügyi, a gazdasági, az ökológiai, a társadalmi és a kulturális egyensúlyokra.

A 16. századi nekilendülését követő évszázadok teret nyitottak az anyagi gazdagság korábban nem látott növekedésének. Ez a növekedés

persze nem azonnal, és nem minden réteg számára hozott kedvező változást. A kapitalizmus kialakulása a borzalmas ellenmondások kora volt. Ám fokozatosan, és különösen a 20. században egyre többen érthettek el jelentős anyagi gazdagságot. Eközben az anyagi fogyasztás vált a „legfőbb jó” szinonimájává. Mindenki az anyagi gazdagságát igyekezett növelni. Az értelmiség egy része azonban gyanakodva figyelte az anyagi gazdagodást. Emlékezzünk csak az 1960-as évek hazai vitáiban negatív felhanggal megjelenő „frizsider-szocializmus” kifejezésre. Ám az átlagpolgár ezekkel nem törődött: az elmúlt évszázad hihetetlen anyagi gyarapodása közepette a haladás szinte kizárólagos mércéje a statisztikailag mérhető életszínvonal lett. Miközben azonban mindenki a gazdagodást tekintette cselekvése „célfüggvényeként”, fokozatosan napvilágra kerültek annak ellenmondásai is. Egyre több területen vált világossá, hogy az életszínvonal növekedése nem szükségképpen javítja az élet minőségét. Az egészségügyi kiadások növelése nem feltétlenül eredményez magas emberi mércével leélt éveket. Az, hogy többet és drágább ételeket eszünk, még nem jelenti azt, hogy nagyobb élvezettel és egészségesebben étkezzünk. Az egy főre jutó személygépkocsik száma és a típusváltás gyakorisága sem feltétlenül jelent kényelmesebb és gyorsabb közlekedést. Attól, hogy többet járunk moziba, több CD-t veszünk, nem leszünk szükségképpen kulturáltabbak. Az életszínvonal és az életminőség, sőt a jólét és a jóllét is ellentmondani látszanak egymásnak.³⁴

A fogyasztás „demokratizálódása” az egyforma tömegtermékektől a fogyasztói csoportok képére formált márkatermékeken keresztül elvezetett egészen az egyénre szabott tömegtermékek létrehozásáig.³⁵ A piaci rendszer működtetésében egyre fontosabb lett a fogyasztás, majd a luxusfogyasztás ösztönzése. A vállalatok kétségbeesett erőfeszítéssel igyekeznek megtartani a fogyasztót a Maslow-hierarchia harmadik, majd főként negyedik szintjén. Egyre többeket vesznek rá arra, hogy akár több száz dollárt fizessenek egy olyan pólóért, amelyhez megtevesztésig hasonlót 10 dollárért megvehetnek a bevásárlóközpontok boltjaiban.³⁶ Olyan terméket és szolgáltatásokat kínálnak fel neki, amelyekkel megpróbálják „élményfogyasztóvá” formálni a vásárlókat. Maga a vásárlás – gondoljunk a divatbemutatóra – színelőadáshoz válik hasonlóvá. A vásárlás színhelye áruházból élményközponttá, folyamata pedig kiszolgálásból performance-szá válik.³⁷ Erőfeszítéseiket az elmúlt negyedik században siker koronázta: a Merrill-Linch Luxury-Goods Large Index – a luxus javakat előállító vállalatok növekedését jellemző index – 1977-es 100-ról, 2003-ra 10 000-re emelkedett.³⁸ Ám a korlátokat nem ismerő fogyasztás és az élményvásárlás korában mégis egyre több fogyasztó érzi magát bizonytalanának, depressziósnak, kielégítetlennek – egyszerűen, boldogtalanának.³⁹ Egyre többen ébrednek rá saját életükben a „flow” sze-

34 A világ helyzete 2004. Föld Napja Alapítvány. 8. fejezet. (A jó élet átértékelése.)

35 Szabó Kati: Egyéni tömegtermék, és Marosán György A siker receptje. Kossuth 2003.

36 Economist. 2004 márc. 6. Rags and riches. (A survey of fashion.)

37 Harvard Business Review. The Experience economy. 2000. febr.

38 Economist. 2004. márc. 6. A survey of fashion. 4. oldal

39 Barry Schwartz: The Paradox of choice: Why more is Less. Ecco/HarperCollins 2004.

repére.⁴⁰ Az emberi törekvéseket végső soron irányító boldogságfüggvény negyedik szintjére érve felismerik a kérdést: maradjanak-e a negyedik szinten, vagy lépjenek feljebb az ötödikre: az önmegvalósítás szintjére, hogy minél teljesebben kibontakoztassák a bennük rejlő lehetőségeket? Egyre több ember számára válik valóságos kérdéssé, hogy milyen életprogramot kövessen: fogyasztásorientáltat-e, vagy az ún. „flow-orientált” boldogság-modellt?⁴¹

Az életmódváltás korlátjai

A 20. század – a hihetetlen fejlődés ellenére – csak keveseknek adta meg, hogy anyagi korlátoktól mentesen, saját elveik szerint rendezhessék be életüket. Az 1960-as évek közepén – fizikus hallgatóként – az akkor tervezett új gazdasági mechanizmusról vitáztunk a „tudományos szocializmus” szemináriumon. A legélesebb nézeteltérést kiváltó kérdés az volt: szükséges-e az embereknek a bimbamcsengő. Akkor ez volt számunkra a fogyasztói társadalom non plus ultrája. A kérdést eldöntendő szavazáson a – különféle háttérű – hallgatók többsége vélte úgy, hogy ez túl van az emberi racionalitás határán. Nem kellett hozzá két évtized, és a szocializmusban is megjelenhettek (végre!) azok a vállalkozások, amelyek nem a filozófiai kérdés eldöntésével, hanem a bimbamcsengő iránti, valóságos szükségletek kielégítésével foglalkoztak. Ez a tapasztalatom alapvetően kétkedővé tett a szükségletek „felső határának” előrejelezhetőségével kapcsolatban. Sőt, kételkedem abban is, van-e joga egyáltalán bárkinek dönteni arról, hogy „értelmesek-e” mások igényei. Ma úgy látom, hogy nem. Bízunk ezt a kérdést az érintettekkel!

Az érintettek pedig többnyire nem a széplelkű gondolkodók elvárásait, hanem a saját vágyaikat követik. Az eredmény a szinte kaotikusan egybefonódó tendenciák kuszasága. Egy amerikai elemzés 1967 és 1987 között követte nyomon a végzős joghallgatók életcéljának alakulását. Az életcélt firtató kérdésre a „megtalálni az értelmes élet filozófiáját” választ adók aránya 70 százalékról 30 százalékra esett, míg a „lehető legjobb anyagi feltételeket elérni” válaszolók aránya 30 százalékról 70 százalékra nőtt.⁴² Egy másik felmérés szerint arra a kérdésre, hogy „Mennyi pénzre volna szüksége Önnek ahhoz, hogy ne érdekelje többé a pénz?”, minél magasabb jövedelmű volt valaki, annál nagyobb összeget nevezett meg. Ezek a felmérések ellentmondani látszanak a kommunizmus választásán gondolkodó társadalom képének. Ugyanakkor a több évtizeden keresztül végzett szociológiai elemzésekből kitapintható az értékrendszer fokozatos és alapvető átalakulása. 65 különböző társadalom értékváltozási tendenciáját kutatva azonosították a kutatók, hogy az egy főre jutó életszínvonal növekedésével a társadalmak eltolódnak a túlélésértékről az önki-fejezés érték felé. Minthogy idővel a legtöbb társadalomban nő az egy

40 Csíkszentmihályi Mihály: Flow. (Az áramlat) Akadémiai Kiadó 2001.

41 Csíkszentmihályi Mihály: The evolving shelf. 1996.

42 F. Herbert Bormann Stephan-R. Kellert: Ecology, economics, ethics. Yale University Press. 1991, 150. oldal. Ne feledjük azonban, hogy a vizsgálat kezdőpontja a szülők értékrendjét tagadó hippy-mozgalom születésével esik egybe.

főre jutó GDP, így az emberek egyre feljebb lépnek a Maslow-hierarchia lépcsőin.⁴³ A jövő fejlődését – mint gyakran hangsúlyoztuk – az evolúció jelöli ki, amelynek mechanizmusa az egyéni döntés. Ennek keretében mindenki mérlegeli életprogram-választásának következményeit, a fogyasztás minden határon túli növelésének kockázatait és mellékhatásait.

A gyökeres életmódváltáson alapuló közösségalkotásnak két, többnyire homályban maradó, de a közösségek létrejötte során szükségképpen fellépő, alapvető korlátja van. Egyrészt az alapvetően eltérő kulturális mintájú közösség együttélése gyakran vált ki a létező törvények érvényesülésével kapcsolatos konfliktusokat. A témakörrel összefüggő legérdekesebb eset az amerikai *amish*-kommuna, és az amerikai társadalombiztosítási rendszer kiterjesztése kapcsán bekövetkezett konfliktus volt.⁴⁴ Az *amish*-kommuna tagjai szigorú vallási tradícióikra támaszkodva, több évszázadon keresztül tartották fenn a külvilág csábításaitól elszigetelt közösségüket. Az önként vállalt kölcsönös segítségnyújtást alkalmazták, és tudatosan kikerülték a biztosítási rendszereket. A közösség akkor került szembe az állammal, amikor 1955-ben Eisenhower elnök – egyébként fontos szociális intézkedésként – az önálló farmerekre is kiterjesztette a társadalombiztosítást. Ezt a lépést az *amish*-közösségek az életüket szabályozó Bibliára hivatkozva elutasították. A későbbi elemzés azonban feltárta: inkább attól féltek, hogy a rendszer mögött álló, személytelen biztosítási ügylet gyengíteni fogja a közösségi egymásrataltságot, és a közösségek bensőséges kapcsolatainak lazulásához fog vezetni.⁴⁵ Amikor egyre több esetben került sor bírósági intézkedésre, minthogy a kommunák tagjai megtagadták befizetési kötelezettségüket, valamiképpen megoldást kellett találni az ügyre. Végül egy hosszabb idejű és sok embert megmozgató kongresszusi meghallgatást követően sikerült elérniük, hogy a közösség tagjai felmentést kaphattak, mindaddig, amíg „önfoglalkoztató farmerek, és a vallási közösség bizonyítja részvételüket a közösségben”⁴⁶. Az *amish*-közösség példája arra utal: a kommuna és a környező társadalom között létezhetnek komoly konfliktusok, ám ezek a demokrácia játékszabályai szerint feloldhatók.

Az életmódváltás másik, szigorúbb korlátját a jólét társadalmában a szokások hatalma alkotja. J. Davidov szovjet filozófus a Munka és szabadság című könyvében egy régi üzbég mesével világítja meg az emberekre „rátört” szabadság problémáját.⁴⁷ A tanmese egy olyan emberről szól, akinek hasába bemászott egy kígyó, amíg ő egy fa alatt aludt. Ettől kezdve ez az ember nem azt tette, amit szeretett volna, hanem azt, amit a kígyó parancsolt neki. Szabadsága megszűnt, szinte nem is volt már önmaga. Fokozatosan le is szokott arról, hogy akarjon valamit, hiszen mindig megkapta a parancsot, hogy mit tegyen. Azután egyszer csak a kígyó – épp olyan váratlanul, ahogyan jött – eltávozott. A mi emberünk

43 The persistence of traditional values. *American Sociological Review*. 2002, Vol 67. 30. oldal.

44 Brian J. Glenn: *Collective Precommitment from Temptation. Rationality and Society*. Vol. 13. 2001, 185–204.

45 Carol Weisbrod: *The Boundries of Utopia*. New York. 1980. Pantheon Books.

46 Brian J. Glenn, im. 194. oldal.

47 J. Davidov: *Munka és szabadság*. Studium. 1968, Budapest, 21. oldal.

ESSZÉ

pedig ott maradt, és várta a parancsot, hogy mit is tegyen. Ám a parancs csak nem jött, és emberünk csak tengett-lengett: nem tudott már élni a váratlanul reaköszöntött szabadsággal. A 21. század igazi kérdése: akar-e, és képes-e szabadulni az átlagpolgár a kényelem börtönéből, hogy ki-lépjen a valódi szabadság birodalmába.